

УДК 347.513

О. А. Волков

ПРО ІСНУВАННЯ ПРОТОТИПУ ІНСТИТУТУ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Інститут крайньої необхідності, суть якої полягає в тому, що особа для відвернення шкоди, яка загрожувала їй або іншій особі, змушена завдати шкоди інтересам іншого учасника правовідносин, належить до тих категорій цивільного права України, котрі, відображаючи складність реальних цивільних відносин, призначені врегулювати колізії правомірних інтересів їхніх учасників. Фактично в даному разі йдеться про розподіл шкоди, завданої за відсутності ознак протиправності, а отже й вини, у діях того, хто завдав шкоду.

Оскільки даний інститут має за мету максимального узгодження інтересів усіх учасників даних відносин, правильне застосування відповідних норм має велике практичне значення. У свою чергу, досягнення позитивного результату неможливе без теоретичного обґрунтування тих чи інших рішень у цій галузі.

У зв'язку з цим встановлення поняття крайньої необхідності, дослідження питань правової природи та особливостей відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, має істотне значення як у теоретичному, так і в практичному значенні.

Слід зазначити, що дослідження різних аспектів цього інституту вже існували в юридичній науці.

Однак вони проводилися головним чином на матеріалах кримінального законодавства [1].

Ті самі наукові дослідження, які проводили представники цивілістичної науки, у своїй більшості виконувалися на матеріалах раніше чинного законодавства [2], внаслідок чого низка проблем залишилася не розглянутою або розглянутою з частково застарілих методологічних позицій.

Зазначене дає підстави дійти висновку, що питання визначення поняття та походження крайньої необхідності є актуальними і такими, що потребують дослідження.

Зокрема, становить інтерес з'ясування походження інституту крайньої необхідності, оскільки це дозволить, на нашу думку, встановити генезис особливостей правового регулювання відповідних відносин у вітчизняному законодавстві.

У зв'язку з цим доцільно звернутися до аналізу положень норм римського права, де було закладено підґрунтя багатьох інститутів сучасного цивільного права.

Аналіз давньоримських першоджерел свідчить, що безпосередньої згадки про інститут крайньої необхідності вони не містили.

Разом із тим сама ідея розподілу збитків, завданих у процесі вчинення дій, спрямованих на відвернення загрози виникнення шкоди, особі, не пов'язаній зі створенням зазначеної загрози, була відома.

Йдеться про розподіл між учасниками морського перевезення збитків, завданих при рятуванні судна та вантажу від спільної для них небезпеки.

Відповідні відносини були врегульовані вже в Законах царя Хаммурапі, що належать до XVIII ст. до н. е.

У добу Античності їх детально регламентували норми так званого «Родоського закону про викидання», які датують VII ст. до н. е.

Хоча текстів законів острова Родос поки що знайти не вдалося, однак їхні положення дійшли до нас завдяки тому, що досить детально були викладені і прокоментовані у пам'ятці римського права, створеній у VI ст. н. е., — Дигестах Юстиніана (Дигести Юстиніана. 14. 2. 1. — 10) [3].

Саме остання обставина дала підстави дослідникам відповідної проблематики дійти висновку про давньоримський генезис загальної аварії [4].

Повністю погоджуючись з цим висновком щодо походження загальної аварії, разом із тим, для можливості екстраполяції його в подальшому на аналіз генезису крайньої необхідності, маємо з'ясувати наскільки спорідненими є інститути загальної аварії та крайньої необхідності.

Слід зазначити, що стосовно визначення співвідношення згаданих категорій існують розбіжності: одні науковці загальну аварію вважають видом шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, а інші — оцінюють їх як рівнозначні явища, що знаходяться в одній площині [5].

Тому доцільним є проведення порівняльного аналізу зазначених інститутів.

У Цивільному кодексі України визначення крайньої необхідності відсутнє.

Однак визначення цієї категорії дає Кримінальний кодекс України у ст. 39: не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Аналіз наведеного визначення, а також змісту ст. 1171 ЦК України дозволяє назвати такі ознаки крайньої необхідності:

1) шкода при крайній необхідності завдається для усунення небезпеки, що загрожувала іншій фізичній або юридичній особі;

2) особа у стані крайньої необхідності завдає шкоди з метою усунення небезпеки;

3) небезпека може бути створена природними явищами (повінню, землетрусом, заметіллю, іншим стихійним лихом), будь-якими діями технічних факторів (виходом технічних пристроїв з ладу, аваріями тощо), фізіологічним станом людей (наприклад, необхідність надання термінової медичної допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані різкого загострення хвороби тощо), поведінкою тварин;

4) крайня необхідність відсутня, якщо шкода вже завдана (крім випадку часткового завдання шкоди, тобто, коли існує загроза її подальшого спричинення);

5) крайня необхідність існує, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами [6, с. 758].

Звідси можна дійти висновку, що крайня необхідність є правомірним заподі-

янням шкоди з метою усунення небезпеки, яка в даній обстановці не могла бути усунена іншими засобами і якщо ця шкода є рівнозначною або менш значною, ніж відвернена шкода. Правом на заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності особа може скористатися лише в тому разі, якщо в даній обстановці заподіяння шкоди є вимушеним, крайнім, останнім засобом усунення небезпеки.

Очевидно, що у стані крайньої необхідності відбувається зіткнення двох інтересів: одному інтересу безпосередньо загрожує небезпека, а з іншого боку — особа перебуває в такому стані, при якому єдиним засобом усунення цієї небезпеки є заподіяння шкоди іншим інтересам [7, с. 139].

Зазначений стан виникає за наявності відповідної підстави, яка характеризується двома ознаками:

- 1) небезпекою, що безпосередньо загрожує охоронюваним інтересам;
- 2) обстановкою, що свідчить про неможливість усунення цієї небезпеки іншими засобами.

Небезпека має бути реальною, тобто такою, що дійсно загрожує інтересам, здатна негайно заподіяти шкоду. Вона є наявною протягом періоду, коли виникла, існує і ще не скінчилася.

Якщо така небезпека ще не виникла або, навпаки, вже реалізувалася в заподіяній шкоді, то це виключає стан крайньої необхідності.

Таким чином, особа вважається такою, що перебувала у стані крайньої необхідності, коли визнано правомірність заподіяння шкоди. Правомірність заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності визнається за умови, що поведінка особи відповідала певним ознакам, що характеризують:

- 1) її мету. Метою дії особи у стані крайньої необхідності є, таким чином, усунення небезпеки;

- 2) характер дій цієї особи. Стан крайньої необхідності припускає лише активну поведінку суб'єкта. За своїми зовнішніми ознаками така поведінка може виражатися у різних самоуправних діях, пов'язаних з порушенням різноманітних правил обережності, заподіянням шкоди;

- 3) об'єкт заподіяння шкоди. У стані крайньої необхідності шкода заподіюється охоронюваним законом інтересам держави, суспільства або особи. Таким чином, об'єктом заподіяння шкоди є інтереси інших осіб — підприємств, установ, організацій, окремих громадян, що не викликали небезпеку і звичайно не пов'язані зі створенням цієї небезпеки. Не визнаються об'єктом заподіяння шкоди, яка викликала небезпеку, власні права та інтереси;

- 4) своєчасність. Своєчасність заподіяння шкоди полягає в тому, що вона може бути заподіяна лише протягом часу, поки існує стан крайньої необхідності. Якщо ж такий стан ще не виник або вже минув, то заподіяння шкоди в цьому разі тягне відповідальність на загальних підставах;

- 5) співрозмірність заподіяної нею шкоди. Це означає, що фактично заподіяна шкода має бути рівнозначною або менш значною, ніж потенційна шкода, яка міститься в небезпеці, що загрозувала.

Деякі цивілісти вважають, що в цивільному праві при перевищенні меж крайньої необхідності, як це впливає зі змісту ч. 1 ст. 1169 ЦК України, питання стосовно

відшкодування шкоди виникає також, а його позитивне вирішення відбувається за допомогою особи, що вийшла за межі дозволеного. Такі дії стають неправомірними і причинно обумовлена ними шкода складає підставу для виникнення обов'язку з її відшкодування [8, с. 501].

Проте, на нашу думку, на відміну від кримінального законодавства ст. 1171 ЦК України не вимагає, щоб завдана шкода за розміром не перевищувала шкоду, яка відверталася. Тобто для цивільно-правового регулювання важливо досягнення результату — усунення небезпеки [6, с. 758].

Дії, здійснені у стані крайньої необхідності, визнаються суспільно корисними і правомірними. Проте на особу, яка завдала шкоду, покладається обов'язок її відшкодувати.

Так, суд має право, враховуючи обставини завдання шкоди:

1) покласти обов'язок відшкодувати шкоду на третю особу (в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди у стані крайньої необхідності). Згода третьої особи не має значення;

2) звільнити від відшкодування шкоди повністю як особу, яка її завдала, так і третю особу, в інтересах якої діяв заподіювач шкоди;

3) звільнити перерахованих вище осіб від відшкодування шкоди частково. Покладення обов'язку відшкодувати шкоду на її заподіювача й особу, в інтересах якої він діяв, формує зобов'язання з дольовою множинністю на боці боржника. Воно підлягає виконанню згідно із ст. 540 ЦК, проте з обумовленістю, що долі визначаються судом, тому можуть бути нерівними.

Ознаки загальної аварії можна вивести на підставі аналізу її визначення, що міститься у Кодексі торговельного мореплавства України.

Стаття 277 КТМ України містить таке поняття загальної аварії: «Загальною аварією визнаються збитки, яких завдано внаслідок зроблених навмисно і розумно надзвичайних витрат або пожертвувань з метою врятування судна, фрахту і вантажу, що перевозиться на судні, від загальної для них небезпеки».

Звідси випливає, що для дій, які потягли загальну аварію, характерні:

1) наявність загальної небезпеки для судна, фрахту і вантажу, що перевозиться на судні;

2) здійснення навмисних і розумних витрат або пожертвувань, спрямованих на запобігання шкоді;

3) виникнення збитків внаслідок вчинення зазначених дій.

Порівнюючи ознаки крайньої необхідності й загальної аварії, можна помітити, що між цими двома правовими інститутами є багато спільного.

Так, і для крайньої необхідності, і для загальної аварії характерна наявність небезпеки. І в тому, і в іншому разі завдання шкоди має бути єдино можливим засобом запобігання більшій шкоді. Особа навмисне заподіює певну шкоду, щоб ліквідувати погрозу ще більших збитків. Надзвичайність дій також є рисою, характерною і для загальної аварії, і для крайньої необхідності. Крім того, загальну аварію та крайню необхідність поєднує необхідність оцінки розміру шкоди, яка може бути відверненою, і шкоди, яка може бути завдана учасникам договору морського перевезення.

Разом із тим існує низка відмінностей між діями у стані крайньої необхідності та діями, що потягли загальну аварію.

По-перше, різним є суб'єктний склад відносин. У стані крайньої необхідності шкода завдається третій особі або інтересу, не пов'язаному зі створенням небезпеки. При загальній аварії шкода може бути заподіяна як невинному учаснику відносин морського перевезення, так і особі, з вини якої виникла небезпека. Потерпілою при загальній аварії також може бути і та особа, яка вчиняла дії, спрямовані на відвернення небезпеки, що загрожувала, оскільки остання є загальною для судна, фрахту і вантажу.

По-друге, особа не може бути визнана такою, що діяла у стані крайньої необхідності, якщо вона сама створила небезпечну ситуацію. А розподіл загальноаварійних збитків можливий і в тому разі, якщо небезпека виникла з вини одного з учасників договору морського перевезення.

З врахуванням цих обставин можна дійти висновку, що загальну аварію слід розглядати як спеціальний вид зобов'язань, що виникають внаслідок дій у стані крайньої необхідності.

Звідси, у свою чергу, випливає, що інститут крайньої необхідності також можна вважати таким, прототипом якого були норми стародавнього права, що стосувалися загальної аварії і які дійшли до нас завдяки актам систематизації римського права.

Література

1. Див., наприклад: Антонов В. Ф. Крайняя необходимость в уголовном праве: Монография. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 112; Багрий-Шахматов Л. В., Подкорытова Л. Н. О соотношении задержания преступника с крайней необходимостью // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О., 1998. — Вип. 5. — С. 179-186; Винокуров В. Н. Крайняя необходимость как обстоятельство, исключающее преступность деяния: Дис... канд. юрид. наук. — Рязань, 1999. — С. 208.
2. Нинидзе Т. Г. Субъекты возмещения вреда, причиненного в состоянии крайней необходимости // Проблемы государства и права. — М., 1974. — Вып. 9. — С. 187-193; Харитонов С. О. Відшкодування шкоди, завданої діями водія у стані крайньої необхідності // Рад. право. — 1976. — № 11. — С. 75-78.
3. Дигесты Юстиниана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2003. — Т. III. — С. 243-252.
4. Шемонаев В. Ю. Римський генезис інституту загальної аварії // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — О.: Юрид. літ., 2002. — Вип. 13. — С. 63-67.
5. Див., про це, наприклад: Шемонаев В. Ю. Загальна аварія (цивілістичні аспекти): Дис... канд. юрид. наук. — О., 2003. — С. 50-67.
6. Цивільний кодекс України: Коментар. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. — 856 с.
7. Кодекс торговельного мореплавства України: Текст відповідає офіц. — К.: Вища шк., 2003. — 112 с.
8. Кримінальний кодекс України: Наук. — практ. коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; За заг. ред. В. Т. Малярєнка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. — 2-е вид., перероб. та доп. — Х.: ТОВ «Одіссей», 2004.